

Arbeid, een eigenaardig fenomeen

Hans Achterhuis bereikte met het boek *Arbeid, een eigenaardig medicijn* uit 1984 een groot publiek. Hij keek nog eens goed naar zijn tekst en concludeert: ook het basale werk, dat nu eenmaal elke dag gedaan moet worden, kan verbonden worden met vakmanschap en kan erkenning opleveren. De hedendaagse politiek van de arbeid zou daarover moeten gaan.

HANS ACHTERHUIS

34 In een niet al te ver verleden wisten sociaal-democraten redelijk goed hoe ze de maatschappelijke problematiek van de arbeid aan de orde moesten stellen. Centraal in de socialistische theorie stond immers van oudsher de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal. In een rede¹ die mijn voormalige Groningse collega Lolle Nauta hield op een door de Wiardi Beckman Stichting georganiseerde conferentie over het Begin-selprogramma van de PvdA uit 1977, waarbij hijzelf nauw betrokken was geweest, werd dit theoretische uitgangspunt dan ook uitdrukkelijk genoemd. En juist vanuit deze beslissende tegenstelling tussen kapitaal en arbeid was op de achtergrond van de sociaal-democratische politiek het maatschappelijk alternatief van een nieuwe socialistische samenleving altijd aanwezig. Het kapitalisme zou worden afgeschaft opdat de arbeid bevrijd van de onderdrukking door het kapitaal zich in vrijheid zou kunnen ontplooiën.

Over de auteur Hans Achterhuis is emeritus hoogleraar Wijsbegeerte aan de Universiteit Twente

Noten zie pagina 38

Hoe dat laatste precies in zijn werk zou moeten gaan — de socialisatie van de productiemiddelen speelde er een magische rol in — werd zelden verder uitgewerkt. Wel ontsloeg dit mooie maar ietwat vage toekomstperspectief de sociaal-democraten van de plicht om voor het heden een arbeidsfilosofie te ontwerpen waarin fundamentele vragen over arbeid konden worden doordacht.

In mijn boek *Arbeid, een eigenaardig medicijn* uit 1984 probeerde ik wel een filosofie van de arbeid te formuleren. Maar achteraf besef ik dat ik zelf ook toen deels gezwich ben voor de verleiding om vanuit een groot maatschappelijk Alternatief mijn ideeën over arbeid vorm te geven. Dat alternatief ontleende ik weliswaar niet meer aan het denken van Marx en andere socialisten maar aan de derdewereldfilosoof Ivan Illich. Voor de formele structuur van mijn boek maakte dat echter weinig uit. Toch denk ik dat een terugblik op mijn studie kan helpen om een brede, inhoudelijke filosofie van de arbeid te ontwikkelen. Dit artikel is er een eerste aanzet voor.

Zoals gezegd, in 1984 verscheen mijn studie *Arbeid, een eigenaardig medicijn*. Het boek werd goed ontvangen, haalde de non-fictie bestsellerlijsten en beleefde in korte tijd vier drukken. Daarna was het plotseling afgelopen. In tegenstelling tot andere boeken van mijn hand die langere tijd in druk waren of nog zijn, verdween dit boek vrij geruisloos uit de aandacht van kopers en lezers.

Achteraf is dat gemakkelijk te verklaren. In mijn boek hinkte ik op twee min of meer tegenstrijdige gedachten die ik zelfs in de titel tot uitdrukking bracht. Enerzijds benadrukte ik de onderdrukende en ziekmakende aspecten van loonarbeid en meende ik dat mensen zich hiervan moesten bevrijden. Dat paste goed in de tijdgeest. Veel fabrieksarbeiders waren in de wao beland en in de vroege jaren tachtig rees daarnaast de werkloosheid de pan uit. Allerlei officiële rapporten waren ervan overtuigd dat de volledige werkgelegenheid nooit terug zou komen. De voornaamste aanbeveling waarmee ze vaak kwamen was dat mensen hun heil voortaan maar beter buiten de betaalde arbeid konden zoeken.

Vanuit overheidswege werden in deze situatie allerlei vormen van welzijnswerk gepropageerd om werklozen te begeleiden en bezig te houden. Binnen de brede en bonte linkse maatschappelijke beweging werd daarentegen naar een maatschappelijk alternatief gezocht. Ideeën over minder uren werken en een arbeidsloos basisinkomen buitelden in vele varianten over elkaar heen; de Bond tegen het Arbeidsethos haalde met haar acties de voorpagina's van de kranten. Mijn reflecties over arbeid waren deels bedoeld om deze maatschappijkritische beweging te ondersteunen.

Anderzijds ontwikkelde ik, los van bovenstaande analyses, in *Arbeid, een eigenaardig medicijn* een filosofie van de arbeid die de grote waarde ervan onderstreept. Aansluitend hierbij overtuigden veel empirische gegevens mij dat werkloosheid mensen passief, afhankelijk en zelfs regelrecht ziek maakt. Arbeid bleek hiertegen vaak het beste medicijn, ook al bleef ik dat 'eigenaardig' vinden.

De spanning tussen de twee standpunten in mijn boek, die een weerspiegeling vormde van de spanningen en verwarringen over de toekomst van de arbeid in de maatschappij, loste zich eind jaren tachtig snel op. Allerlei factoren als het begin van de digitale revolutie en de val van De Muur, leidden ertoe dat de werkgelegenheid snel aantrok. Mijn analyse was niet dringend meer. Heel af en toe manifesteert zich ook vandaag aan de dag nog een 'bewust werkloze' die *Arbeid, een eigenaardig medicijn* als een soort cultboek koestert.

Belangrijker in mijn terugblik is dat achter mijn toenmalige gespleten stellingname twee filosofen stonden die mij diepgaand hebben beïnvloed: Ivan Illich en Hannah Arendt. Met de titel van een van zijn toen zeer populaire publicaties bepleitte de eerste *Het recht op nuttige werkloosheid*. Volgens Illich moesten mensen ernaar streven om gezamenlijk op autonome wijze hun leven vorm te geven, eventueel enigszins ondersteund door een variant van het al genoemde basisinkomen. Hier was duidelijk

Heel af en toe manifesteert zich nog een 'bewust werkloze' die 'Arbeid een eigenaardig medicijn' koestert als een soort cultboek

sprake van een radicale breuk met de bestaande kapitalistische orde, al was het alternatief van Illich zeker niet traditioneel socialistisch te noemen.

Hannah Arendt ontwierp daarentegen in haar grote studie *Vita Activa* een brede, fenomenologisch georiënteerde filosofie van de arbeid, die nu al zo'n vijftig jaar onovertroffen is. Zoals ik in dit artikel verder zal uitwerken, onderscheidde zij in het actieve leven van de mens drie verschillende soorten bezigheden: arbeiden, werken en handelen. Een volwaardig menselijk leven zou de mogelijkheid tot het

Hans Achterhuis *Arbeid, een eigenaardig fenomeen*

verrichten van deze drie activiteiten moeten bieden. En ook al was Arendt er zelf halfslachtig en aarzelend over, mijn toenmalige conclusie was al dat een baan — Arendt sprak nog afwijzend over een vorm van loonslavernij — in de moderne tijd de beste mogelijkheid bood tot een volwaardig leven in deze zin.

Illich was overigens veel uitgesprokener dan Arendt in zijn afwijzing van de moderne loonarbeid. Die kon volgens hem niet meer de toegang bieden tot een volwaardig menselijk leven. In zijn essay *Schaduwarbeid* stelde hij dat de beschouwingen van Arendt in de moderne tijd geen realiteitswaarde meer hadden. 'Het boek *Vita Activa* van Arendt bevat schitterende hoofdstukken over arbeiden, werken <en handelen>. Deze zijn van grote waarde, voor zover ze een historisch bestaande westerse consensus bevatten over het onderscheid dat van Plato tot Marx gemaakt werd, tussen het rijk van de noodzaak en het rijk van de vrijheid. Maar de naïeve gedachte dat Arendts interpretatie gebruikt kan worden voor een geschiedenis van de arbeid tot op heden, verhult de discontinuïteit in de status van de arbeid gedurende de overgang naar de industriële samenleving. De maatschappelijke voorwaarden voor arbeiden, werken <en handelen> in de klassieke betekenis van Arendt zijn vernietigd.'²

36 Deze uitspraak van Illich, die ik in het verleden dus deels onderschreef, tekent de tweeslachtigheid van mijn toenmalige denken over arbeid. Vandaag de dag wil ik op twee punten afstand nemen van de woorden van Illich. In de eerste plaats, zo merk ik op, vormt de inhoud van wat Illich hier tegen Arendt aanvoert, juist de hoofdmoot van haar betoog in *Vita Activa*. Arendt stelt met veel nadruk dat er een breuk met de traditie is ontstaan, waardoor wij de traditionele wijsgerige inzichten niet zonder meer kunnen overplaatsen naar het heden. In de tweede plaats zou ik, tegen Illich, eraan vast willen houden dat ondanks de diepte van de kloof die ons van de traditie scheidt, wij ook tegenwoordig nog ons voordeel kunnen doen met de fenomenologische analyses van Arendt.

Beide punten wil ik in het vervolg van dit artikel kort aan de orde stellen. Ik begin met de wijsgerige analyse die Arendt geeft van de drie genoemde fenomenen uit het actieve leven van de mens. Zoals gezegd, legt Arendt het actieve leven van de mens uiteen in de componenten arbeiden, werken en handelen. Bij het arbeiden gaat het om de activiteiten die ertoe dienen het levensproces gaande te houden. Dat gebeurt zowel door het maken en gereedmaken van zaken voor direct menselijke consumptie als door het beschermen van mens en wereld tegen de natuurprocessen van groei en verval. In beide gevallen is arbeiden een cyclisch proces. Er komt nooit een einde aan, het moet voortdurend doorgaan. Bij werken gaat het om het maken van iets, het betreft een bezigheid die een einde heeft. Als het product van mijn werk gerealiseerd is, ben ik klaar. In het proces van het werken bouwen we aan een menselijke wereld die een zekere permanentie en duurzaamheid krijgt.

Sisyfus is verbonden met arbeiden, Prometheus met werken en Achilles met 'handelen'

Ik geef het verschil tussen beide activiteiten simpel aan. Eten koken of afwassen, zieken verzorgen of het huis schoonmaken is arbeiden, het moet dag in dag uit opnieuw gebeuren, het heeft een cyclisch karakter. Het bouwen van een huis of schuur, het schrijven van een boek of artikel valt onder werken; het heeft een lineair karakter, kent een einde. Handelen betreft die activiteiten waarin iemand zich als uniek individu te midden van anderen kan laten zien. Hierdoor kan hij maatschappelijke erkenning voor zijn persoon en zijn daden krijgen. In de beschrijvingen van Arendt valt handelen grotendeels samen met politiek bedrijven, waarbij de Griekse polis haar grote voorbeeld is.

De Griekse waardering voor deze drie verschillende activiteiten, die ik zelf in de lijn van

Arendt benadrukt, komt scherp naar voren in de mythologische figuren die ermee verbonden worden. Voor het arbeiden is dat Sisyfus. Het verhaal over hem is bekend. Als straf van de goden moet hij in de onderwereld een steen tegen een berg oprollen. Steeds als hij bijna boven is, valt deze weer naar beneden waardoor Sisyfus opnieuw moet beginnen. De antropologische kern van arbeiden is hiermee perfect uitgedrukt. Ook wij spreken immers nog steeds van een sisyfusarbeid.

Werken wordt door de klassieke Grieken in verband gebracht met de halfgod Prometheus. Deze heeft door de diefstal van het vuur ambachten en technieken aan de mensheid geschonken en hierdoor volgens de mythe het voortbestaan ervan veiliggesteld. De door de goden gegeven natuur is niet voldoende voor het menselijk overleven; met behulp van de techniek moet de werkende mens tegenover de goden zijn eigen wereld als een blijvend tehuis opbouwen. Net als bij Sisyfus is voor ons ook deze mythologische connotatie nog herkenbaar. Prometheus wordt nog steeds verbonden met de manmoedige poging van de mensheid om de natuur met behulp van de techniek te overheersen, naar menselijke hand te zetten. Wanneer Marx het heeft over het grootschalige productieproces dat het kapitalisme in gang heeft gezet, noemt hij niet voor niets Prometheus 'de eerste heilige van de atheïstische kalender'.

De mythologische held ten slotte die door de Grieken met handelen werd verbonden, was Achilles. De op het publieke terrein handelende mens maakt zichzelf zichtbaar opdat er een verhaal over zijn grote woorden en daden kan worden verteld. Op die manier verwerft hij maatschappelijke erkenning. Bij Achilles zien we hoe dit gethematiseerd wordt. Hij kreeg van de goden de keus tussen een rustig en lang leven of een kort en roemrijk bestaan. Zonder aarzelen koos hij voor het laatste.

Als ik nu ter afsluiting de vraag aan de orde stel hoe wij in het heden met deze traditionele wijsgerige analyse kunnen omgaan, herhaal ik met nadruk dat ik het met Arendt eens ben dat

wij op geen enkele wijze terug moeten proberen te keren naar de wijsgerige en maatschappelijke tradities uit ons verleden. Daarvoor staan bijvoorbeeld de Griekse of middeleeuwse instituties die de arbeid regelden, te ver van ons af. Wel meen ik dat wij van de traditie nog dingen kunnen leren, die we in onze hedendaagse context kunnen herformuleren en behouden. Arendt vergelijkt de filosoof die dit doet met een parelduiker. Zelf haalt ze ook op deze wijze brokstukken uit het verleden, die verspreid op de zeebodem van de geschiedenis liggen, naar boven. Soms zal de schelp die zo opgedoken wordt een kostbare parel bevatten, een inzicht dat wij kunnen gebruiken om ons ook in onze moderne tijden beter te oriënteren.

Met twee korte voorbeelden wil ik deze kunst van het parelduiken illustreren. De eerste draait om een citaat dat ik graag gebruik om te laten zien dat je geen filosoof hoeft te zijn om het verschil tussen arbeiden en werken te onderkennen. Het stamt uit het schitterende boek *Werk* van Martin Schouten uit 1978, waarin vijftig mensen over de betekenis van hun baan worden geïnterviewd. Aan het woord is een Amsterdamse huisvrouw. 'Het naaste is dat je altijd bezig bent, ook als je niet bezig bent. Dan

*'Er is nooit iemand die zegt:
potverdikkie zeg, wat heb je die
ramen prachtig schoon gemaakt'*

ben je in gedachten nog bezig met de dingen die je eigenlijk nog had moeten doen, dag in dag uit. Mijn man, die metselaar is, doet in een middag een muurtje en dan zegt iedereen: oh wat mooi zeg, dat muurtje, prachtig. Maar als jij ramen gezeemd hebt — dan ben ik een halve dag bezig en dat is nog levensgevaarlijk ook op drie hoog — dan is er nooit iemand die zegt: potverdikkie zeg, wat heb je die ramen prachtig schoon gemaakt. Maar het is toch veel meer werk dan dat muurtje en over twintig jaar zeggen ze nog

Hans Achterhuis *Arbeid, een eigenaardig fenomeen*

steeds: mooi muurtje. Wat jij hebt gedaan is inmiddels alweer tachtigduizend keer smerig geworden en opnieuw weer schoon gemaakt.³

Voor wie bovenstaand voorbeeld te anekdotisch acht, verwijs ik naar het grote Meaning of Work-project dat in acht landen waaronder Nederland de betekenis van werken voor de beroepsbevolking heeft onderzocht. De uitkomsten hiervan worden geanalyseerd in *Waarom werken wij? De betekenis van werken 1983-2008/2009*, het proefschrift dat Frank van Luijk in juni dit jaar aan de VU verdedigde. De aan arbeiden, werken en handelen verbonden waarden worden in dit project door veel respon-

denten met de betekenis van hun baan verbonden. Het gaat om de mogelijkheid om zelf via je verdiensten voor je eigen levensonderhoud verantwoordelijk te zijn, om het meesterschap over het product dat je maakt, om de erkenning die je van je collega's en de maatschappij krijgt.

Een politiek van de arbeid zou deze vereisten dienen uit te werken en de arbeid zo vorm moeten geven dat hier zoveel mogelijk aan voldaan kan worden. De sisyfusarbeid die het beroepsleven soms is, blijkt te voldoen als zij verbonden kan worden met het vakmanschap van Prometheus en de erkenning verkrijgt die Achilles met zijn heldendaden nastreefde.⁴

Noten

- 1 L.W. Nauta (1980), 'Over gelijkheid en solidariteit', in: *De generaliseerde utopie en andere sociaal-filosofische stukken*, pp. 125-138, Amsterdam Van Gennep.
- 2 Ivan Illich (1982), *Shadow Work*, Londen: Marion Boyars, pp. 134-135.
- 3 Martin Schouten (1981), *Werk*, Amsterdam: De Arbeiderspers, p. 193.
- 4 Deze tekst is een bewerking van een artikel dat eerder verscheen van de hand van Hans Achterhuis onder de titel 'Arbeid, een eigenaardig medicijn', in *Counselling Magazine*, 2011, nr. 2, pp. 34-37.